

Marx személyiségének tanulmányozásához

Mi a kapcsolat az ember és műve, az életpálya és az alkotás között?

A kultúra történetének és elméletének izgalmas és sokat vitatott kérdése ez. Nem érezheti-e át Mozart Requiemjét az, aki nem tudja, hogy ez a remekmű a szerző életének melyik szakaszában, milyen körülmények között keletkezett? Descartes életének viszontagságait ismerve jobban értjük-e fizikáját és metafizikáját? Lehet-e, szükségese-e felfedeznünk a nagy alkotók bonyolult életútjának vetületét műveikben? Egyesek szerint nem lehet és nem is szükséges; a művész, a gondolkodó, a tudós személyisége művében nyilvánul meg leghitelesebben, amelyhez viszonyítva életrajza csupán banális külsőségeket tartalmaz. Mások viszont állítják, hogy a mű csak az életrajz fényében válik érthetővé; az alkotó személyiségének ismerete adja meg a kulcsot az alkotás titkainak megfejtéséhez. Ezek is, azok is eltúlozzák azt az igazság-elemet, amelyet álláspontjuk tartalmaz. Valójában minden hiteles művészi vagy elméleti értéket hordozó mű önmagáért beszél és szuverén értékű, akkor is, ha alkotójáról semmit vagy szinte semmit sem tudunk, amint azt a homéroszi eposzoktól kezdve napjaink számos kiemelkedő alkotásáig sok halhatatlan mű példája bizonyítja. Azonban a tudós, művész vagy gondolkodó élő személyisége mégsem pusztán külsőség a műhöz viszonyítva, hanem a műben tárgyiasult szubjektív alkotó erők forrása. E forrás ismerete — a maga sokrétűségében, amennyire ez lehetséges — fontos támpont a mű lényegének kitapintására és elsajátítására, de az is igaz, hogy minden személyiség életrajza tartalmaz mellékes körülményeket is, így az életrajzi pedantéria sokszor felesleges a mű értelmének és értékének feltárása szempontjából. Mégis, minden alkotó élettörténete alapvonásaiban személyisége lényegét tartalmazza. Az életrajz nem külsődleges az alkotással szemben, az alkotás folyamatát is magában foglalja.

Az alkotókészség a személyiség meghatározói közé tartozik; így kibontakozásának iránya, az alkotás természete a személyiség sajátosságainak függvénye. A természettudósok intellektuális kíváncsisága, az egyiknek a kísérletezésre, a másiknak a rendszerezésre, a harmadiknak az elméleti általánosításra való hajlama — személyiségük elemei. Különböző típusú kutatások vannak; személyiségük erőteljesen megnyilvánul tudományos munkájukban még akkor is, ha — a természettudományok területén — nem befolyásolja közvetlenül a felfedezések és elméletek sajátos tartalmát, főleg akkor, amikor ez az emberi személyiség szempontjából semleges tárgyhoz kötődik.

A társadalommal és az emberrel foglalkozó tudományok területén viszont az alkotás e tekintetben közelebb áll a művészethez. E tudományok tárgya közvetlenebbül és nagyobb mértékben mozgósítja az alkotó személyiségének sajátosságait; az alkotó erőteljesebben rányomja személyiségének bélyegét a filozófiai, etikai, esztétikai, szociológiai tanok és elméletek *tartalmára* is, mert ezek a kutatási területek nemcsak intellektuális,

de erkölcsi és érzelmi rezonanciát is kiváltanak. És ha az objektív igazság itt sem lehet több-, csak egyfajta, megközelítésének módja, keresésének indítékai, megfogalmazásának mikéntje — mint egyébként a természettudományok területén is — eltéréseket mutat a kutató elme, a tudós vagy gondolkodó személyiségének sajátosságaitól függően.

E gondolat jegyében foglalkozom *A tőke* szerzőjének, a nevét viselő filozófia megalkotójának, a nemzetközi munkásmozgalom tanítómestérének személyiségével.

*

Marx személyiségének tanulmányozására és felidezésére több forrás kínálkozik. Első ezek között természetesen műveinek összessége. *A tőke*, Marx lángelméjének legteljesebb megnyilatkozása, egyben a harcoss forradalmár szenvedélyének, a kutató tudós fáradhatatlan szellemének, személyisége lényegi jegyeinek leghívebb kifejezője is. Lapjain a társadalmi igazságtalanságokon felháborodott erkölcsi tudat lángol, és ezek legmélyebb okait feltárni képes elme világít; a harcoss humanizmus nemeslelkűsége utolérhetetlen módon ötvöződik egybe a kutató lelkiismeretességével és a stilszta gyémántcsiszolói gondosságával; egy analitikus elme tényhez és konkrétumhoz kötöttsége olvad össze a ragyogó összegező készséggel, amely — Lenin szavaival — a dolgot mint az ellentétek összegét és egységét képes feltárni.

De *A tőkét* is a kísérő kisebb és nagyobb dolgozatok impozáns sorával összefüggésben kell tanulmányozni. A felhőkbe nyúló orom közeleinek jellegét is csak annak a hegyláncnak a jellegzetességeivel együtt lehet megérteni, amelyhez tartozik. Ha *A tőkét* nem tekintjük csupán közgazdasági munkának, hanem szociológiai és filozófiai műnek is — amint valóban az —, igazi jelentését csak azoknak a munkáknak az alapján fejthetjük ki, amelyekben Marx szociológiai és filozófiai nézetei kialakultak és kiforrtak. Csak együttesen és összességükben nyújtják szerzőjük személyiségének teljességét. Mikor azt mondom: valamennyi, nemcsak azokat értem, amelyeket szerzőjük kiadott vagy majdnem nyomdakészen elkészített, hanem azokat is, amelyeket eredetileg nem a nyilvánosságnak szánt, vagy amelyek különböző okok miatt megírásukkor nem jelentek meg, és csak utólag láttak napvilágot. Sőt: éppen az utóbbiak között akadnak Marx szellemi portréjának megrajzolása szempontjából különösen fontos írások, amelyekből személyiségének kialakulására vonatkozóan lényeges ismereteket nyerhetünk.

Könyvei, tanulmányai, cikkei mellett rendkívül gazdag episztoláris hagyatékát tekinthetjük személyisége tanulmányozásának másik forrásaként. Engelsszel folytatott levelezését — amely önmagában is négy vaskos kötetet tesz ki —, valamint számos barátjával, munkatársával, harcostársával váltott levelét a marxista kutatás eddig inkább segédanyagként kezelte, mint szükséges pótlást a dolgozatokban kifejtett alapeszmék jobb megértéséhez. Marx levelei azonban nemcsak kommentárokat és kiegészítéseket tartalmaznak tudományos és forradalmi munkássága margójára, hanem rengeteg adatot, megjegyzést, véleményt mindennapi életére, családjához, barátaihoz és ellenfeleihez fűződő kapcsolataira vonatkozóan, a jellemére és temperamentumára, életmódjára és munkamódszereire fényt vető megannyi adatot és elemet.

Harmadsorban a Marx személyiségével kapcsolatos ismereteinket a róla szóló vagy őt érintő emlékirásokból is merítjük. A közelmúltban jelent meg román nyelven az ilyenfajta írásoknak egy gyűjteményes kiadása, amely a — tudomásunk szerinti — legteljesebb, 1936-os német kiadás alapján készült (*Maurul și Generalul. Amintiri despre Marx și Engels*. București, 1966). Felesége, leányai, a közeli barátok és közvetlen tanítványok személyes emlékei nélkülözhetetlen és felbecsülhetetlen támpontokat adnak a tudós, a gondolkodó, a harcos ember megismeréséhez, megértéséhez. Kortársainak tanúságai lényeges pontjaikban egybehangzanak, egymást nemcsak kiegészítik, hanem meg is erősítik. A felmerülő apró ellentmondások nem zavarják az élénk taruló kép egységét, mert nem nehéz megállapítanunk, melyik emlékiratszerző állt közelebb Marxhoz, melyik ismerte jobban és melyik bizonyult jobb, lényegretörőbb megfigyelőnek. Így például ha Kugelmann nem éppen hízelgően nyilatkozik Marx szervezői és agitatori képességéről, Paul Lafargue viszont utólérhetetlen agitátorként írja le. Mehring arról beszél, hogy a napi politika kérdéseiben Marx főként Engels tájékozódó készségére bízta magát.

És végül a neki szentelt életrajzi munkák (mármint a tudományos jellegűek és igényűek; az egyébként sem nagy számú ilyen vonatkozású szépirodalmi művek nem tartoznak érdeklődési körünkbe). A marxista szakirodalom reprezentatív anyaga e tekintetben Franz Mehring ismert munkája (*Marx Károly életrajza*. Budapest, 1958), amelynek kinyilvánított célja, hogy Marx személyiségét ábrázolja: Marxot emberi totalitásban mutassa be közéleti tevékenységének és magánéletének megvilágításában egyaránt. Mehring könyve értékes forrásmű; az 1918-ból keltezett munka azonban nem elégítheti ki teljesen a marxista gondolkodás mai igényeit. A legtöbb újabb keletű életrajzi kísérlet inkább didaktikai, mint tudományos-kutatási jellegű; egyes elméleti igényű esszéikben is találunk életrajzi vázlatokat, amelyek azonban csupán ismert tényeket ismételnek kivonatosan (például Roger Garaudy: *Karl Marx*. Seghers, 1964).

Lenin írja, hogy a marxi tanítás a szigorú és legmagasabb rendű tudományosságot egyesíti a forradalmisággal, mégpedig nem véletlenül, nemcsak megalapítójának személyes tulajdonságainál fogva, hanem mert magában az elméletben, belsőleg és elválaszthatatlanul forrasztja egybe (*Művei* I. 344).

E kijelentés nézetem szerint nem azt kívánja hangsúlyozni, hogy ez az egység Marx személyi tulajdonságain kívül és azoktól függetlenül alakult ki. Jóllehet a marxizmus megjelenésének és sajátosságainak pszichologizáló magyarázatát elutasítjuk, és egy par excellence szociológiai álláspontra helyezkedünk, amely az elmélet jellegét azokból a társadalmi szükségletekből vezeti le és magyarázza, amelyeket az elmélet kifejezésre juttat — óvakodnunk kell ugyanakkor attól, hogy ezt a jelentéget valamilyen fátum következményeként fogjuk fel, amely pusztán eszközként használta volna az elmélet megalapítóját. Ellenkezőleg, azt kell hangsúlyoznunk, hogy a személyiség egyéni és egyedi sajátosságai nem csupán véletlenszerűek, közöttük és a személyiség alkotta mű vonásai kö-

zött fennálló kapcsolatok nem külsődlegesek, esetlegesek, hanem bensők, szükségszerűek. A tudományos objektivitás és a forradalmi szenvedély összefonódásának a marxi elméletben megfelel e vonások szerves egysége. Értelmének alkata és jellemének sajátossága tette képessé Marxtot annak a tannak a kidolgozására, amely nevét viseli; az értelemnek és a jellemnek semmilyen más alkata nem adhatta volna *pontosan* ugyanazt az eredményt, amely *ugyanolyan* mértékben megfelelt volna a munkásmozgalom elméleti megalapozása szükségességének. Nemcsak elméleti munkásságában, hanem emberi mivoltában is, már teljesen és a végsőkéig következetes volt önmagával szemben. Marx személyiségének *qualité maitresse*-e teljes következetessége önmagával és művével szemben; műve pedig szintén teljesen integrált, monolitikus jellegű.

Hozzátehetjük e gondolatsorhoz, hogy annak a kölcsönhatásnak a jobb megismerése, amely Marx személyisége és műve között fennáll, jelentősen hozzájárulhat filozófiai öröksége legaktuálisabb és legvitatottabb kérdéseinek a megoldásához. Például a marxista axiológia és filozófiai antropológia viszonylag önálló tudományágakként való fejlesztésével kapcsolatban vita folyik akörül, hogy a humanizmus a marxista tudomány alkotóeleme-e, vagy csupán külső jegye, következménye e tudomány elméleti alapjainak. Marx személyiségének tanulmányozása és megértése nézetem szerint feltétlenül arra a következtetésre vezet, ha az elmondottak értelmében a személyiség és az életmű egységének elvéből indulunk ki, hogy — ellentétben Louis Althusser francia marxista álláspontjával — a humanizmus Marx elméletének és gondolkozásmódjának nem külső és esetleges jegye, hanem benső, lényegi meghatározója. A humanizmus az ifjú Marx munkáinak, a demokratikus forradalmiságtól a kommunizmus álláspontjára való áttérésének alapvető mozgatórugója; a humanista motiváció kifejezetten nemcsak fiatalkori műveiben jelentkezik — mint ahogy azt egyes mai Marx-kutatók állítják —, hanem az érettkoriakban, a minden szempontból kiforrott munkákban is, valamint — minden rendelkezésünkre álló tanúbizonyság szerint — Marxnak mint embernek egész köz- és magánéletében, tevékenységében.

Marx ismételten megfogalmazta az intellektuális tisztesség belső követelményét, amely nélkül nem létezhet valóban tudományos álláspont a valóság felmérésére — *minden* következtetés levonására, a felfedett tényekből és törvényekből fakadó *minden* következmény feltárására, a tudományos gondolatsor végigvitelére. Ez a követelmény elvet minden tudományon kívüli meggondolást, a kutatás mozgatójaként csakis az igazságomját és az igazság iránti feltétlen tiszteletet ismeri el. A tudományos morál ez első és alkati követelménye, amelyet Marx nemcsak tételesen kifejtett (Karl Marx: *Értéktöbblet-elméletek* II. rész. Budapest, 1961. 100—103), hanem minden körülmények között szentül be is tartott, egybeolvad nála a humanista következetesség követelményeivel, amelyek a forradalmi munkásosztály álláspontjának a magáévá tételéhez jutatták el.

A humanista, a tudós és a forradalmár — három megnyilatkozási formája egy és ugyanazon, figyelemreméltóan sokoldalú és egységes személyiségnek.

Marx szoros együttműködése kongeniális barátjával, Friedrich Engelszel a tudományos és politikai tevékenység minden területén: közismert történelmi tény. Életművük egységes egészet alkot. Személyiségük olyan nyilvánvalóan közös jegyekkel rendelkezik, amelyek egybevágóan művük lényegi, közös vonásaival. De sok tekintetben különböznek is: különböző természetük, jellemük, különböző felfogásúak a mindennapi élet több kérdésében, különböznek egyes véleményeik a magánéletre és a személyes kapcsolatokra vonatkozóan.

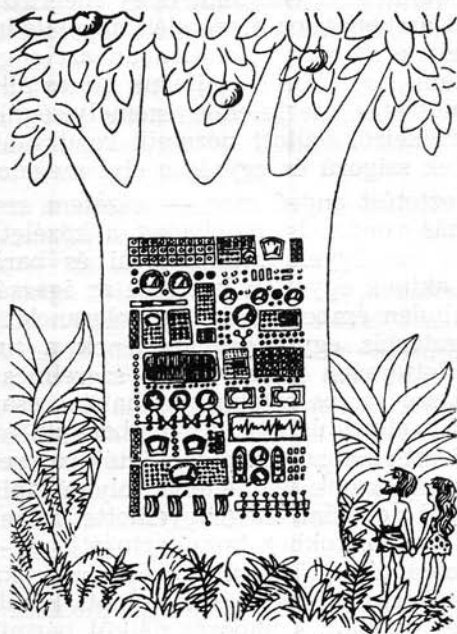
A jelzett emlékirásokat tartalmazó kötet *Mellékletei* két érdekes és értékes dokumentumot tartalmaznak a Mór és a Tábornok egyéniségére vonatkozóan: intim „gyónások“ ezek, amelyek a két „kutatási alany“ válaszait tartalmazzák a Marx leányai által összeállított kérdőívre. Nem lehet észre nem venni a két személyiség közötti különbségek megnyilvánulását már a válaszok hangnemében is. Marx válaszai teljes komolyságról, súlyos felelősségtudatról tanúskodnak, példás életelveket, a harcos humanizmus általános érvényű maximáit tartalmazzák („nézete a boldogságról — harcolni“; „nézete a boldogtalanságról — meghódolás“; „fő tulajdonsága — a törekvés összpontosítása“), valamint a valósággal szembeni tudományos és kritikai álláspont jelszavát hangoztatják („de omnibus dubitandum“). Engels válaszainak tartalma nem ellentétes a barátjával, hanem egyszerűen más jellegű („kedvenc erénye nőknél — ne csináljon rendetlenséget“; „nézete a boldogtalanságról — fogorvoshoz járni“; „fő tulajdonsága — mindent félig tudok“), ezek a válaszok egészükben egy olyan ember vidám természetére utalnak, aki az élet örömeit élvezni kívánja és akinek szelleme az öngúnyra is képes. Mindezeket nem azzal a szándékkal említem, hogy megrajzoljam a két férfiú párhuzamos szellemi arcképét; ez a szándék meghaladná annak a tollnak a hivatottságát, amely e sorokat rója. Csupán azt a gondolatot kívánom ezáltal is alátámasztani, hogy közös tanításuk élő és alkotó, nem dogmatikus jellegének természetes megfelelője személyiségük többrétűsége, az életről és az élet értékeiről vallott nézeteik rendkívüli rugalmassága és nyíltsága — e nézetek szigorú és egységes elvi megalapozásán belül.

Hasonló következtetést enged meg — nézetem szerint — Marx személyiségének sok más vonása is, amelyeket a közéleti tevékenységét és magánéletét közelről megfigyelő munkatársai és barátai jegyeztek fel. Olyan ember volt, „akinek egyetlen kultusza az igazság“, és ugyanakkor „a legtoleránsabb minden ember között“, a toleranciát tartotta az elvileg antidogmatikus magatartás egyik jellemzőjének a tudományban és az életben egyaránt. Élettársába élete végéig szerelmes férj; számára az élettárs elvesztése a szó szoros értelmében halálos csapást jelentett, szeretteivel rendkívül figyelmes és gyengéd ember, aki azonban tudott „kibírhatalatlan“ is lenni otthonában, ha a sakkjátékban vereséget szenvedett. Ember, aki „gyermekes és nők jelenlétében olyan tapintatosan fejezte ki magát, hogy egy angol nevelőnő megirigyelhette volna érte“, de aki számára „a társadalmi kapcsolatokhoz hozzátartozott egy-egy pohár bor is“, és képes volt alkalomadtán „sörkörúton“ és ennek kapcsán meglehetősen vaskos diák-szórakozáson részt venni felnőtt korában is. Ember, aki imádta gyermekeit és unokáit, s habozás nélkül bármikor félbeszakította a kedvéért tudományos munkáját, amelyért viszont saját megjegyzése szerint egészségét és az élet minden örömét feláldozta. Szerény termé-

szetű, de tekintélyt parancsoló ember. Gyűlölte a hamis nagyságot az alkotás kínjaiban állandó nyugtalanság gyötörte, azért, mert leggondosabban kimunkált műveiben sem adta képességeinek legjavát. Mint minden, a betűk világában élő serdülő, a lírai műfajban debütált (versekkel, amelyeket a maga és családja szemérme mindvégig megóvott a nyilvánosságtól), aki véget nem érő meséket szőtt gyermekei kedvéért, és aki nagy kiterjedésű irodalmi tanulmányok tervét dédelgette, hogy azután a tudományos és filozófiai absztrakció száraz talaján találjon önmagára. Ember, akinek saját bevallása szerint kedvenc időtöltése a könyveket bújni dolgozószobájának csendjében, és lelkiismerete parancsára a politikai élet sűrűjébe vetette magát, a kommunista mozgalom vezérévé vált.

Íme, néhány eleme Marx személyisége csillogó mozaikjának, amely nagyságában és sokrétűségében lenyűgöző, nemességében, egyszerűségében, emberségében mégis oly közel áll hozzánk. Egész lénye a legteljesebben megfelelt annak a jelmondatnak, amit önmagának választott: *humani nihil a me alienum puto* — semmi sem idegen tőlem, ami emberi.

Néhány olyan vonást vázoltunk itt, amely sokféleségében is lényegileg összhangban van a lángész életművében. Maga ez az életmű humanitásban a legimpozánsabb és minden emberi felé „nyitott”, amilyen Marx személyisége is volt.

Kajtán Tibor: A tudás fája